

महाराष्ट्र

नगरपरिषद (गट क आणि ड)

Maharashtra Department of Municipal Administration (DMA)

बुकलेट - 4

तांत्रिक ज्ञान

अनुक्रमणिका

S. No.	Chapter	Page No.
1.	नगरपालिका प्रशासन	1
2.	वरिष्ठ लिपिक	19
3.	लिपिक - टंकलेखक	20
4.	लघु टंकलेखक	21
5.	वाहनचालक	22
6.	ड्रायवर कम ऑपरेटर	23
7.	शिपाई	24
8.	गाळणी चालक प्रयोगशाळा सहायक	27
9.	पंप ऑपरेटर/जोडारी/वीजतंत्री	61
10.	तारतंत्री/वायरमन	95
11.	उद्यान पर्यवेक्षक	130
12.	सहायक ग्रंथपाल	153
13.	व्हॉल्व्हमन	166
14.	फायरमन/अग्निशामक	176

1

प्रकरण

नगरपालिका प्रशासन

भाग 1: प्रशासन व कायदा (Administration & Legal)

नगरपालिका

नगरपालिका प्रशासन:

नगरपालिका म्हणजे शहरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्था. महाराष्ट्र राज्यात नगरपालिकांचे कामकाज प्रामुख्याने "महाराष्ट्र नगरपरिषद, नगरपंचायती व औद्योगिक नगरी अधिनियम, 1965" या कायदान्वये चालते. हा अधिनियम नगरपालिकांची स्थापना, रचना, अधिकार, कर्तव्ये, कार्यपद्धती, अर्थव्यवस्था आणि प्रशासन याबाबतच्या तरतुदी करतो.

1. महाराष्ट्र नगरपरिषद, नगरपंचायती व औद्योगिक नगरी अधिनियम, 1965

हा अधिनियम महाराष्ट्र राज्यातील नगरपरिषदा, नगरपंचायती आणि औद्योगिक नगरी यांच्या स्थापना, प्रशासन, कार्ये, अधिकार आणि जबाबदाऱ्या निश्चित करतो. हा कायदा नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करतो.

1.1 नगरपालिकांचे प्रकार (अधिनियमानुसार)

अधिनियमात नगरपालिकांचे खालील प्रकार नमूद केले आहेत:

क्रमांक	प्रकार	वैशिष्ट्ये
1	नगर पंचायत	ग्रामीण भागातून शहरी भागात संक्रमण होत असलेल्या क्षेत्रांसाठी
2	नगर परिषद	लहान शहरी क्षेत्रांसाठी (सामान्यतः 25,000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या)
3	महानगरपालिका	मोठ्या शहरी क्षेत्रांसाठी (सामान्यतः 3 लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या)
4	औद्योगिक नगरी	औद्योगिक आस्थापनांच्या आधारे राज्यपाल निर्दिष्ट करू शकतात

1.2 नगरपरिषदेचे वर्गीकरण (श्रेणी)

नगरपरिषदांचे वर्गीकरण लोकसंख्येनुसार खालीलप्रमाणे करण्यात आले आहे:

वर्ग	लोकसंख्या
'अ' वर्ग	1 लाखापेक्षा जास्त
'ब' वर्ग	40 हजार ते 1 लाख
'क' वर्ग	40 हजारांपेक्षा कमी (परंतु 25 हजारांहून जास्त)

1.3 प्रमुख पदाधिकारी

नगरपालिकेचे दोन प्रमुख पदाधिकारी असतात:

पदाधिकारी	स्वरूप	नियुक्ती / निवड	कार्ये
नगराध्यक्ष (President)	राजकीय प्रमुख	नगरसेव- कांमधून निवड	सभांचे आयोजन, राजकीय नेतृत्व
मुख्याधिकारी (Chief Officer)	प्रशासकीय प्रमुख	राज्य शासनाचा (MPSC द्वारे निवडलेला) अधिकारी	प्रशासन, अंमलबजावणी, लेखा व्यवस्थापन

1.4 अधिनियमातील महत्त्वाची कलमे

अधिनियमातील काही महत्त्वाची कलमे खालीलप्रमाणे आहेत:

कलम	विषय	तपशील
कलम 3	नगरपालिकांची स्थापना	राज्य सरकार अधिसूचनेद्वारे नगरपालिका स्थापन करू शकते
कलम 5	नगरसेवकांची संख्या	लोकसंख्येनुसार नगरसेवक संख्या निश्चित
कलम 6	पदाधिकाऱ्यांची निवड	नगराध्यक्ष व उपनगराध्यक्ष यांच्या निवडीची पद्धत
कलम 54	स्थायी समिती	वित्तीय बाबी, निविदा, करार यांची शिफारस
कलम 77	सार्वजनिक बांधकाम समिती	बांधकामे, रस्ते, पाणीपुरवठा यांची देखभाल

कलम 88	कर आकारणीचे अधिकार	मालमत्ता कर, पाणी कर, जाहिरात कर आकारण्याचे अधिकार
कलम 90	अंदाजपत्रक मंजूरी	वार्षिक अंदाजपत्रक तयार करणे व मंजूर करणे

1.5 समित्यांची कर्तव्ये

नगरपालिकेच्या विविध समित्या खालीलप्रमाणे कार्यरत असतात:

समिती	कर्तव्ये
स्थायी समिती	1. वित्तीय बाबींवर नियंत्रण 2. निविदा मंजूरी 3. करारांची शिफारस 4. महसूल व खर्चाचा आढावा
सार्वजनिक बांधकाम समिती	1. रस्ते, पूल, इमारती यांची देखभाल 2. पाणीपुरवठा योजना नवीन बांधकाम प्रकल्प
शिक्षण समिती	1. प्राथमिक शाळांचे व्यवस्थापन 2. शिक्षकांची नियुक्ती 3. शैक्षणिक सुविधा
आरोग्य समिती	1. सार्वजनिक आरोग्य सेवा 2. स्वच्छता व्यवस्था 3. रोग नियंत्रण उपाय
कर मूल्यांकन समिती	1. मालमत्ता कर आकारणी 2. कर निर्धारण 3. कर सवलती

2. माहितीचा अधिकार कायदा (Right to Information Act)

माहितीचा अधिकार कायदा 2005 हा भारतीय संसदेचा एक महत्त्वपूर्ण कायदा आहे जो नागरिकांना सरकारी माहिती मिळवण्याचा अधिकार प्रदान करतो.

2.1 परिचय

माहितीचा अधिकार कायदा 12 ऑक्टोबर 2005 रोजी भारताच्या राष्ट्रपतींची मंजूरी मिळाल्यानंतर 13 ऑक्टोबर 2005 पासून संपूर्ण भारतात लागू करण्यात आला.

2.2 उद्दिष्टे

क्रमांक	उद्दिष्ट
1	सरकारी कामकाजात पारदर्शकता आणणे
2	प्रशासनाचे उत्तरदायित्व निश्चित करणे
3	नागरिकांना माहिती मिळवण्याचा अधिकार देणे
4	भ्रष्टाचार कमी करणे
5	लोकशाही सशक्त करणे

2.3 कायद्याची वैशिष्ट्ये

वैशिष्ट्य	तपशील
अर्ज शुल्क	सामान्यतः ₹10 (विभागानुसार बदलू शकते)
माहिती देण्याचा कालावधी	30 दिवस (जीवित-मृत्यू संबंधित माहिती 48 तासांत)
प्रथम अपील	संबंधित विभागाच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे
द्वितीय अपील	राज्य माहिती आयोगाकडे
दंड	उशीर केल्यास दररोज ₹250 दंड (कमाल ₹25,000)

2.4 नगरपालिकांना लागू तरतुदी

विभाग	जबाबदारी
जन माहिती अधिकारी (PIO)	माहिती पुरवणे
प्रथम अपील अधिकारी (FAA)	अपीलांची सुनावणी
स्वयंप्रकाशित माहिती	माहितीचे स्वयंप्रकाशन (Section 4)

3. लक्षात ठेवायचे मुद्दे

क्रमांक	मुद्दा	तपशील
1	अधिनियमाचे नाव	महाराष्ट्र नगरपरिषद, नगरपंचायती व औद्योगिक नगरी अधिनियम, 1965
2	नगरपालिकांचे प्रकार	नगर पंचायत, नगर परिषद, महानगरपालिका, औद्योगिक नगरी
3	वर्गीकरण	'अ', 'ब', 'क' वर्ग (लोकसंख्येनुसार)
4	प्रमुख पदाधिकारी	नगराध्यक्ष (राजकीय), मुख्याधिकारी (प्रशासकीय)
5	मुख्य समित्या	स्थायी समिती, सार्वजनिक बांधकाम समिती, शिक्षण समिती, आरोग्य समिती
6	माहितीचा अधिकार कायदा	2005 मध्ये लागू पारदर्शकता व उत्तरदायित्व

भाग 2: 74 वी घटनादुरुस्ती, 1992 (74th Constitutional Amendment)

भारतीय राज्यघटनेतील 74 वी घटनादुरुस्ती हा नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठीचा मैलाचा दगड आहे. या दुरुस्तीमुळे नगरपालिकांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि शहरी प्रशासनामध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरणाला चालना मिळाली.

1. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background)

भारतात नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा इतिहास जुना असला तरी त्यांना घटनात्मक दर्जा मिळण्यासाठी दीर्घ कालावधी लागला.

कालावधी	घटना	महत्त्व
1687-88	मद्रास येथे पहिली नगरपालिका स्थापना	भारतातील नागरी प्रशासनाची सुरुवात
1726	बॉम्बे व कलकत्ता येथे नगरपालिका स्थापना	इंग्रजांनी मुख्य शहरांमध्ये नागरी प्रशासन आणले
1882	लॉर्ड रिपनचा ठराव	स्थानिक स्वराज्याचा मॅग्रा कार्टा; रिपन यांना 'स्थानिक स्वराज्याचे जनक' म्हणले जाते
1919	भारत सरकार कायदा 1919	प्रांतिक स्तरावर स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश
1935	भारत सरकार कायदा 1935	स्थानिक स्वराज्य हा प्रांतिक विषय घोषित
1950	भारतीय राज्यघटना अंमलात	कलम 40 अंतर्गत ग्रामपंचायतींची तरतूद; नगरपालिकांसाठी विशेष तरतूद नाही
1986	एल.एम. सिंधवी समिती	स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्याची शिफारस
1989	65 वे घटनादुरुस्ती विधेयक (राजीव गांधी)	विधेयक सादर परंतु राज्यसभेत अपयश
1991	नागरपालिका विधेयक (व्ही.पी. सिंग)	विधेयक सादर परंतु अपूर्ण राहिले
1992	74 वी घटनादुरुस्ती विधेयक (पी.व्ही. नरसिंह राव)	संसदेत मंजूर
1993	अंमलबजावणी	1 जून 1993 रोजी अधिनियम अंमलात

2. घटनेत झालेले बदल (Constitutional Changes)

74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे भारतीय राज्यघटनेत खालील महत्त्वपूर्ण बदल करण्यात आले:

बदल	तपशील
भाग IX-A ची भर	'नगरपालिका' या शीर्षकाखाली नवा भाग घटनेत समाविष्ट (कलम 243-P ते 243-ZG)
12 व्या परिशिष्टाची भर	नगरपालिकांच्या 18 कार्यात्मक बाबी असलेले नवे परिशिष्ट

2.1 घटनेतील कलमांची रचना (Structure of Articles)

भाग IXA	नगरपालिका
कलम 243P	व्याख्या
कलम 243Q	नगरपालिकांची स्थापना
कलम 243R	नगरपालिकांची रचना
कलम 243S	प्रभाग समित्या
कलम 243T	जागांचे आरक्षण
कलम 243U	नगरपालिकांचा कालावधी
कलम 243V	अपात्रता
कलम 243W	अधिकार व कार्ये
कलम 243X	कर आकारणीचे अधिकार
कलम 243Y	वित्त आयोग
कलम 243Z	लेखापरीक्षण
कलम 243ZA	निवडणुका
कलम 243ZB	राज्य निवडणूक आयोग
कलम 243ZC	केंद्रशासित प्रदेशांना लागू
कलम 243ZD	जिल्हा नियोजन समिती
कलम 243ZE	महानगर नियोजन समिती
कलम 243ZF	अनुसूचित क्षेत्रांना लागू नसणे
कलम 243ZG	न्यायालयीन हस्तक्षेपास बंदी

3. 74 व्या घटनादुरुस्तीची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Salient Features)

3.1 नगरपालिकांचे प्रकार (Types of Municipalities - कलम 243-Q)

दुरुस्तीनुसार तीन प्रकारच्या नगरपालिका स्थापन करण्याची तरतूद आहे :

प्रकार	क्षेत्र	स्पष्टीकरण
नगर पंचायत	ग्रामीण भागातून शहरी भागात संक्रमण होत असलेले क्षेत्र	लहान वाढती शहरे

नगर परिषद	लहान शहरी क्षेत्र	सामान्यतः 25,000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या
महानगरपालिका	मोठे शहरी क्षेत्र	सामान्यतः 3 लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या

3.2 रचना (Composition - कलम 243-R)

घटक	तरतूद
थेट निवडणूक	सर्व सदस्य थेट जनतेद्वारे निवडले जातात, प्रत्येक सदस्य नगरपालिका क्षेत्रातील एका प्रभागाचे प्रतिनिधित्व करतो
पदसिद्ध सदस्य	राज्य विधानमंडळ स्थानिक खासदार, आमदार, विधानपरिषद सदस्य व समित्यांचे अध्यक्ष यांना पदसिद्ध सदस्य म्हणून नियुक्त करू शकते
अध्यक्ष पदाची निवड	राज्य विधानमंडळ नगराध्यक्षांच्या निवडीची पद्धत निश्चित करू शकते

3.3 प्रभाग समित्या (Ward Committees - कलम 243-S)

तरतूद	तपशील
स्थापना	3 लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या नगरपालिकांसाठी प्रभाग समित्या स्थापन करणे बंधनकारक
रचना	एक किंवा अधिक प्रभाग मिळून एक प्रभाग समिती बनते
अधिकार	राज्य विधानमंडळ प्रभाग समित्यांची रचना, सदस्य निवड व कार्यक्षेत्र निश्चित करू शकते

3.4 जागांचे आरक्षण (Reservation of Seats - कलम 243-T)

वर्ग	आरक्षण तरतूद
अनुसूचित जाती (SC)	लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण
अनुसूचित जमाती (ST)	लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण
महिला	एकूण जागांपैकी किमान एक तृतीयांश जागा (SC/ST मधील महिलांसह)
अध्यक्ष पद	राज्य विधानमंडळ SC/ST/महिला/ओबीसी साठी अध्यक्ष पद आरक्षित करू शकते

3.5 नगरपालिकांचा कालावधी (Duration - कलम 243-U)

तरतूद	तपशील
निश्चित कालावधी	5 वर्षे
मुदतीपूर्वी विसर्जन	विसर्जन झाल्यास 6 महिन्यांत निवडणूक घेणे बंधनकारक
नवीन नगरपालिका	विसर्जनानंतर स्थापन झालेली नगरपालिका केवळ उर्वरित कालावधीसाठी कार्यरत राहिल

3.6 अपात्रता (Disqualifications - कलम 243-V)

निकष	तपशील
वयोमर्यादा	किमान वय 21 वर्षे
अपात्रता कारणे	राज्य विधानमंडळाने बनवलेल्या कायदानुसार अपात्रता निश्चित

3.7 राज्य निवडणूक आयोग (State Election Commission - कलम 243-ZB)

- ✓ नगरपालिका निवडणूकांचे आयोजन, पर्यवेक्षण व नियंत्रण यासाठी राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना
- ✓ निवडणूक आयुक्त यांची नियुक्ती राज्यपाल करतात

3.8 न्यायालयीन हस्तक्षेपास बंदी (Bar to Judicial Interference - कलम 243-ZG)

बाब	तरतूद
निवडणूक प्रक्रिया	नगरपालिका निवडणुकीशी संबंधित कोणत्याही बाबतीत न्यायालयात हस्तक्षेप करता येणार नाही
मतदारसंघ रचना	मतदारसंघाच्या सीमा निश्चितीशी संबंधित बाबींवर न्यायालयात प्रश्न उपस्थित करता येणार नाहीत

4. जिल्हा नियोजन समिती (District Planning Committee - कलम 243-ZD)

4.1 रचना व कार्य

बाब	तपशील
स्थापना	प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा नियोजन समिती स्थापन करणे बंधनकारक
उद्देश	जिल्ह्यातील पंचायती व नगरपालिका यांनी तयार केलेल्या योजनांचे एकत्रीकरण करून संपूर्ण जिल्ह्यासाठी मसुदा विकास आराखडा तयार करणे
सदस्यसंख्या	राज्य विधानमंडळ निर्धारित करेल
अध्यक्ष	सामान्यतः जिल्हाधिकारी किंवा पालकमंत्री

5. महानगर नियोजन समिती (Metropolitan Planning Committee - कलम 243-ZE)

5.1 रचना व कार्य

बाब	तपशील
स्थापना	10 लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या प्रत्येक महानगर क्षेत्रासाठी महानगर नियोजन समिती स्थापन करणे
उद्देश	महानगर क्षेत्रासाठी मसुदा विकास आराखडा तयार करणे
सदस्यसंख्या	राज्य विधानमंडळ निर्धारित करेल
प्रतिनिधित्व	नगरपालिका, पंचायती व सरकारी यंत्रणांचे प्रतिनिधी

6. 12 वे परिशिष्ट (12th Schedule) - नगरपालिकांची 18 कार्ये

74 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे घटनेत 12 वे परिशिष्ट जोडण्यात आले. यात नगरपालिकांची 18 कार्यात्मक बाबी नमूद केल्या आहेत :

क्रमांक	कार्य	तपशील
1	नगर नियोजन	शहर आराखडा, जमीन वापर, इमारत बांधकाम नियमावली
2	जमीन वापराचे नियमन	भूसंपादन, जमिनीचे वर्गीकरण
3	आर्थिक व सामाजिक विकास नियोजन	स्थानिक पातळीवर योजना आखणे
4	रस्ते व पूल	सार्वजनिक रस्ते, पूल, उड्डाणपूल यांची निर्मिती व देखभाल
5	घरगुती व औद्योगिक पाणीपुरवठा	पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था
6	सार्वजनिक आरोग्य	स्वच्छता, घनकचरा व्यवस्थापन
7	अग्निशमन सेवा	आग विझवण्याची व्यवस्था
8	शहरी वनीकरण	उद्याने, वृक्षारोपण, पर्यावरण संरक्षण
9	दुर्बल घटकांचे संरक्षण	अपंग, वृद्ध, महिला, बालक यांच्यासाठी योजना
10	गलिच्छ वस्ती सुधारणा	झोपडपट्टी पुनर्वसन

11	शहरी गरिबी निर्मूलन	रोजगार योजना
12	शहरी सुविधा	उद्याने, मैदाने, सार्वजनिक जागा
13	सांस्कृतिक व शैक्षणिक सुविधा	ग्रंथालये, संग्रहालये, सांस्कृतिक केंद्रे
14	पशुसंवर्धन	भटक्या पशूंचे व्यवस्थापन
15	नोंदणी	जन्म-मृत्यू नोंदणी
16	रस्ते दिवे	सार्वजनिक प्रकाशयोजना
17	वाहतूक नियोजन	पार्किंग, वाहतूक नियंत्रण
18	इतर बाबी	राज्य सरकार निर्दिष्ट करील

7. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे प्रकार (Types of Urban Local Bodies)

74 व्या घटनादुरुस्ती व्यतिरिक्त भारतात खालील प्रकारच्या शहरी स्थानिक संस्था आढळतात :

क्रमांक	संस्थेचा प्रकार	वैशिष्ट्ये
1	महानगरपालिका	मोठ्या शहरांसाठी (दिल्ली, मुंबई)
2	नगरपरिषद	लहान शहरांसाठी
3	अधिसूचित क्षेत्र समिती	वेगाने विकसित होणाऱ्या क्षेत्रांसाठी; पूर्णपणे नामनिर्देशित
4	टाउन एरिया कमिटी	छोट्या शहरांसाठी; मर्यादित नागरी कार्ये
5	कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	लष्करी छावणी क्षेत्रातील नागरी प्रशासनासाठी
6	टाउनशिप	मोठ्या सार्वजनिक उपक्रमांद्वारे स्थापित
7	पोर्ट ट्रस्ट	बंदर क्षेत्रातील प्रशासनासाठी
8	विशेष उद्देश संस्था	एकल कार्यासाठी (जलपुरवठा मंडळ, गृहनिर्माण मंडळ, प्रदूषण नियंत्रण मंडळ)

8. 74 व्या घटनादुरुस्तीचे महत्त्व (Significance)

क्रमांक	महत्त्वाचे पैलू
1	नगरपालिकांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त
2	नियमित निवडणुकांची खात्री
3	महिला व दुर्बल घटकांसाठी आरक्षण
4	वित्तीय अधिकार व स्वायत्तता
5	नियोजनात सहभाग (जिल्हा नियोजन समिती)
6	पारदर्शकता व उत्तरदायित्व

9. लक्षात ठेवायचे मुद्दे

क्रमांक	मुद्दा	तपशील
1	अधिनियमाचे नाव	74 वी घटनादुरुस्ती अधिनियम, 1992
2	अंमलबजावणी दिनांक	1 जून 1993
3	घटनेतील नवा भाग	भाग IX-A (कलम 243-P ते 243-ZG)
4	नवे परिशिष्ट	12 वे परिशिष्ट (18 कार्ये)
5	नगरपालिकांचे प्रकार	नगर पंचायत, नगर परिषद, महानगरपालिका
6	प्रभाग समिती	3 लाख लोकसंख्या असलेल्या क्षेत्रांसाठी
7	महिला आरक्षण	एकूण जागांपैकी किमान 1/3
8	नगरपालिकांचा कालावधी	5 वर्षे
9	जिल्हा नियोजन समिती	प्रत्येक जिल्ह्यात (कलम 243-ZD)
10	महानगर नियोजन समिती	10 लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या क्षेत्रांसाठी (कलम 243-ZE)

भाग 3: नागरी व्यवस्थापन (Urban Management)

परिचय

नागरी व्यवस्थापन म्हणजे शहरी भागांचा सुयोग्य, नियोजनबद्ध व शाश्वत विकास साधण्यासाठी केलेले नियोजन व प्रशासन. यामध्ये जमिनीचा योग्य वापर, इमारत बांधकाम नियमावली, विकास आराखडे तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे यांचा समावेश होतो. नगरपालिकांच्या कार्यात नागरी व्यवस्थापनाला महत्त्वाचे स्थान आहे.

1. नगररचना (Town Planning)

1.1 व्याख्या व महत्त्व

नगररचना (Town Planning) म्हणजे शहराच्या भौतिक, सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीय विकासाचे नियोजन करणे. ही एक तांत्रिक आणि राजकीय प्रक्रिया आहे जी मुख्यतः जमीन वापराच्या विकास आणि डिझाइनवर केंद्रित असते.

बाब	तपशील
मुख्य उद्दिष्ट	शहरातील वस्ती, संसाधने, लोक आणि कचरा यांची कार्यक्षम वाहतूक नियोजन
समाविष्ट बाबी	हवा, पाणी, वाहतूक, दळणवळण, वितरण नेटवर्क
आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र	सिव्हिल इंजिनीअरिंग, आर्किटेक्चर, मानवी भूगोल, राजकारण, सामाजिक शास्त्र

1.2 नगररचनेची उद्दिष्टे

क्रमांक	उद्दिष्ट	स्पष्टीकरण
1	सुव्यवस्थित विकास	शहरी, उपनगरी आणि ग्रामीण भागातील सुव्यवस्थित विकासाला मार्गदर्शन करणे
2	कार्यक्षम वाहतूक	वस्तू, संसाधने, लोक आणि कचरा यांची कार्यक्षम वाहतूक सुनिश्चित करणे
3	मूलभूत सुविधा वितरण	पाणी, वीज यासारख्या मूलभूत गरजांचे योग्य वितरण
4	सामाजिक समावेश	सर्व प्रकारच्या लोकांसाठी समावेश आणि संधी निर्माण करणे
5	पर्यावरण संरक्षण	नैसर्गिक पर्यावरणीय महत्त्व असलेल्या क्षेत्रांचे संरक्षण करणे
6	वारसा संरक्षण	ऐतिहासिक वास्तू व वारसा स्थळांचे संरक्षण करणे

1.3 नगररचना विभागाची कार्ये

नगररचना विभागाकडून खालील प्रमुख कामे केली जातात :

क्रमांक	कार्य	तपशील
1	बांधकाम परवानगी	नवीन बांधकामांसाठी परवानगी देणे
2	भोगवटा प्रमाणपत्र	बांधकाम पूर्ण झालेल्या इमारतींना भोगवटा प्रमाणपत्र देणे
3	विकास आराखडा अंमलबजावणी	विकास आराखड्यानुसार बांधकामांचे ले-आऊट मंजूर करणे
4	टीडीआर व एफएसआय निर्धारण	टीडीआर व एफएसआयचे दर ठरवून ते वाटप करणे
5	रस्ते मार्किंग	रस्त्यांचे सीमांकन व नियोजन
6	भूसंपादन	मालमत्तांचे भूसंपादन करणे

1.4 संबंधित कायदे

कायदा	तपशील
महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगर रचना अधिनियम, 1966	नगररचनेशी संबंधित मुख्य कायदा
शासन निर्णय	नगर विकास विभागाचे वेळोवेळीचे शासन निर्णय

2. विकास आराखडा (Development Plan - DP)

2.1 व्याख्या

विकास आराखडा (Development Plan) म्हणजे शहराचा दीर्घकालीन सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी तयार केलेला नियोजित आराखडा. हा MRTP अधिनियम 1966 च्या कलम 21 ते 31 च्या अनुषंगाने तयार केला जातो.

2.2 विकास आराखडा तयार करण्याची प्रक्रिया

टप्पा	कार्यवाही
टप्पा 1	GIS पद्धतीने, TOTAL STATION, SATELLITE, AERIAL SURVEY/DRONE SURVEY द्वारे existing land use व base map तयार करणे
टप्पा 2	गाव नकाशे, मंजूर अभिन्यास नकाशे, 7/12 उतारे यांचा अभ्यास
टप्पा 3	लोकसंख्या प्रक्षेपण
टप्पा 4	विद्यमान जमीन वापर नकाशा तयार करणे
टप्पा 5	MRTP ACT च्या कलम 21 ते 31 च्या अनुषंगाने संपूर्ण वैधानिक कार्यवाही

2.3 विकास आराखड्याचे घटक

घटक	स्पष्टीकरण
निवासी क्षेत्रे	घरे, अपार्टमेंटसाठी क्षेत्र
व्यावसायिक क्षेत्रे	दुकाने, मॉल्स, व्यवसायिक इमारती
औद्योगिक क्षेत्रे	कारखाने, उद्योग
सार्वजनिक सुविधा	शाळा, दवाखाने, उद्याने, मैदाने
वाहतूक व्यवस्था	रस्ते, रेल्वे, बस स्थानके
हिरवळ व पर्यावरण क्षेत्र	उद्याने, वनराई, जलाशय

2.4 विकास आराखड्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे

क्रमांक	कागदपत्र
1	गाव नकाशे
2	मंजूर अभिन्यास नकाशे
3	7/12 उतारे
4	आवश्यकतेनुसार इतर शासकीय विभागाकडून माहिती
5	विद्यमान जमीन वापर नकाशा
6	लोकसंख्या प्रक्षेपण

3. एफएसआय / एफएआर (FSI/FAR)

3.1 व्याख्या

एफएसआय (Floor Space Index) म्हणजे इमारतीतील मजल्यावरील एकूण क्षेत्रफळ आणि फ्लॉटचे क्षेत्रफळ यांचे गुणोत्तर. हे टक्केवारीत व्यक्त केले जाते.

एफएआर (Floor Area Ratio) ही समान संकल्पना आहे, परंतु ती दशांशात व्यक्त केली जाते.

3.2 सूत्रे (Formulas)

मापन	सूत्र
एफएसआय (FSI)	इमारतीच्या सर्व मजल्यांचे एकूण क्षेत्रफळ / फ्लॉटचे क्षेत्रफळ × 100
एफएआर (FAR)	इमारतीच्या सर्व मजल्यांचे एकूण क्षेत्रफळ / फ्लॉटचे क्षेत्रफळ

उदाहरण: 1,000 चौरस फूट फ्लॉटवर 3,000 चौरस फूट क्षेत्रफळाची इमारत असेल, तर FSI 300% असेल आणि FAR 3 असेल.

3.3 एफएसआयचे महत्त्व

बाब	स्पष्टीकरण
शहर घनता नियंत्रण	FSI हे शहराचे घनता आणि वाढीचे स्वरूप नियंत्रित करण्याचे साधन आहे
उभ्या विकासाचा प्रोत्साहन	मर्यादित जागेत उभ्या विकासास परवानगी देते
महसूल निर्मिती	शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी महसूल वाढवण्यासाठी FSI हे प्रभावी साधन आहे (जितका जास्त FSI, तितका जास्त महसूल)
सुरक्षा नियंत्रण	इमारतींची उंची नियंत्रित करून सुरक्षा राखण्याचे साधन

3.4 एफएसआय निर्धारित करणारे घटक

घटक	तपशील
नियामक	केंद्रीय नॅशनल बिल्डिंग कोडचे पालन करताना, स्थानिक नगरपालिका संस्था किंवा राज्य सरकारे FSI ठरवतात
विकास नियंत्रण मानदंड	स्थानिक विकास नियंत्रण नियम
झोन (Zone)	शहराचा भाग व त्याचा झोन

इमारतीचा प्रकार	निवासी, व्यावसायिक, औद्योगिक
रस्त्याची रुंदी	प्लॉट लागून असलेल्या रस्त्याची रुंदी

3.5 भारतातील सरासरी एफएसआय

भारतातील मोठ्या शहरांमध्ये एफएसआय 1 ते 5 च्या दरम्यान आहे. उदाहरणार्थ, मुंबईत प्लॉटचे नेमके स्थान आणि जमिनीचा वापर यावर अवलंबून एफएसआय 2.5 ते 5 दरम्यान असतो.

4. इमारत बांधकाम नियमावली (Building Bye-laws)

4.1 व्याख्या

इमारत बांधकाम नियमावली म्हणजे इमारत बांधकामासाठी असलेले नियम व अटी. या नियमांचे पालन करणे बंधनकारक असते.

4.2 नियमावलीतील प्रमुख बाबी

बाब	तपशील
इमारतीची उंची	परवानगीयोग्य कमाल उंची
मजले क्षेत्रफळ (FSI/FAR)	परवानगीयोग्य FSI
हवा खेळती राहण्याची जागा	इमारतीभोवती आवश्यक मोकळी जागा
पार्किंग	आवश्यक पार्किंग सुविधा
अग्निसुरक्षा उपाय	अग्निशमन यंत्रणा, आपत्कालीन मार्ग
अंतर	दोन इमारतींमधील आवश्यक अंतर

4.3 बांधकाम परवानगी प्रणाली (Building Plan Management System - BPMS)

महाराष्ट्र शासनाने बांधकाम परवानगीसाठी ऑनलाइन प्रणाली विकसित केली आहे. बांधकाम परवानगी व्यवस्थापन प्रणाली (BPMS) किंवा Auto DCR द्वारे ऑनलाइन अर्ज करता येतो.

5. जमीन वापर (Land Use) आणि झोनिंग (Zoning)

5.1 जमीन वापराचे प्रकार

प्रकार	वैशिष्ट्ये
निवासी (Residential)	घरे, अपार्टमेंट, निवासी संकुले
व्यावसायिक (Commercial)	दुकाने, मॉल्स, कार्यालये
औद्योगिक (Industrial)	कारखाने, गोदामे, उद्योग

कृषी (Agricultural)	शेती, बागायती
सार्वजनिक (Public)	शाळा, दवाखाने, सरकारी कार्यालये
मनोरंजन (Recreational)	उद्याने, मैदाने, क्रीडांगणे
संरक्षित / हिरवळ	वनराई, पर्यावरणीय दृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्रे

5.2 झोनिंग (Zoning)

झोनिंग म्हणजे शहराचे विविध उपयोगांसाठी विभागांमध्ये वर्गीकरण करणे. विकास आराखड्यानुसार (Development Plan) जमिनीचा वापर निश्चित केला जातो.

6. एनए (NA) परवानगी आणि नवीन सुधारणा

6.1 पारंपरिक एनए प्रक्रिया

एनए (Non-Agricultural) म्हणजे शेतजमिनीचे बिगरशेतीमध्ये रूपांतर करण्याची प्रक्रिया. याला अकृषिक परवानगी असेही म्हणतात. पूर्वी ही परवानगी जिल्हाधिकार्यांकडून घ्यावी लागत होती.

आवश्यक कागदपत्रे (जुन्या पद्धतीनुसार) :

क्रमांक	कागदपत्र
1	जमिनीचा 7/12 उतारा
2	जमिनीचा फेरफार उतारा
3	जमिनीचा 8 अ चा उतारा
4	जिल्हाधिकारी कार्यालयात मिळणारा फॉर्म
5	तालुका जमीन रेकॉर्ड कार्यालयाने दिलेला जमिनीचा नकाशा
6	बांधकामासाठी असल्यास बिल्डिंग प्लॅनच्या 8 प्रती
7	ग्रामपंचायत/महापालिकेचे ना हरकत प्रमाणपत्र
8	राष्ट्रीय/राज्य महामार्ग प्राधिकरणाचे ना हरकत प्रमाणपत्र (लागू असल्यास)

6.2 फेब्रुवारी 2026 मधील महत्त्वपूर्ण सुधारणा

राज्य शासनाने अलीकडेच NA परवानगीची अट रद्द करण्यात आली आहे.

सुधारणा	तपशील
अट रद्द	शेतजमिनीचे अकृषिक रूपांतर करताना NA परवानगीची अट रद्द
बांधकाम परवानगी हीच NA परवानगी	नगर रचना विभाग आणि स्थानिक प्राधिकरणाने दिलेली बांधकाम नकाशा परवानगी हीच आता NA परवानगी मानली जाईल

स्वतंत्र परवानगीची गरज नाही	जिल्हाधिकार्यांकडून स्वतंत्र बांधकाम परवानगी घेण्याची आवश्यकता नाही
एकत्रित परवानगी	BPMS/Auto DCR द्वारे बांधकाम परवानगीसोबतच जमिनीच्या अकृषिक वापरासाठीची परवानगी ऑनलाईन पद्धतीनं एकत्रितपणे देण्यात येणार
आपोआप फेरफार नोंद	बांधकाम परवानगी मिळताच महसूल विभागाच्या संगणकीय प्रणालीद्वारे 7/12 उतान्यात आपोआप फेरफार नोंद घेतली जाणार
अकृषिक कर रद्द	10 फेब्रुवारी 2026 पासून, बिनशेती झालेल्या मिळकतींवर दरवर्षी आकारला जाणारा अकृषिक कर रद्द

6.3 एकरकमी रूपांतरण अधिमूल्य (Conversion Premium)

दरवर्षी भरावा लागणारा अकृषिक कर रद्द करून त्याऐवजी जमिनीच्या बाजारमूल्यानुसार टप्पा निहाय एकरकमी 'रूपांतरण अधिमूल्य' आकारले जाईल .

भूखंड क्षेत्रफळ	अधिमूल्य दर (बाजार मूल्याच्या टक्केवारीत)
1000 चौ.मी. पर्यंत	0.10%
1001 ते 4000 चौ.मी.	0.25%
4001 चौ.मी. पेक्षा जास्त	0.50%

6.4 भोगवटादार वर्ग 1 व वर्ग 2 साठी तरतुदी

वर्ग	तरतूद
भोगवटादार वर्ग 1	BPMS प्रणालीत रूपांतरण कर वसूल करून बांधकाम परवानगीसोबत अकृषिक वापराची सनद दिली जाईल
भोगवटादार वर्ग 2	नजराणा व इतर शासकीय रकमांची देणी भरल्यास आणि जिल्हाधिकारी/संबंधित अधिकार्यांनी परवानगी दिल्यास BPMS द्वारे परवानगी

6.5 कर्जासाठी अकृषिक सनदेची अट रद्द

शासनाने स्पष्ट केले आहे की, नियोजन प्राधिकरणाची बांधकाम परवानगी मिळाल्यावर बँकांनी स्वतंत्र अकृषिक सनदेसाठी आग्रह धरू नये .

7. नगररचना व्यवस्थापनाचे महत्त्व (Significance of Urban Planning)

क्रमांक	महत्त्वाचा पैलू
1	सुव्यवस्थित शहरी विकास
2	पायाभूत सुविधांचे योग्य नियोजन
3	पर्यावरण संरक्षण
4	वारसा जतन
5	सामाजिक समावेश
6	आर्थिक विकास
7	जीवनमान सुधारणा

8. लक्षात ठेवायचे मुद्दे

क्रमांक	मुद्दा	तपशील
1	मुख्य कायदा	महाराष्ट्र प्रादेशिक व नगर रचना अधिनियम, 1966
2	विकास आराखडा (DP)	शहराचा दीर्घकालीन विकास आराखडा
3	FSI (Floor Space Index)	इमारतीच्या मजल्यांचे एकूण क्षेत्रफळ / फ्लॉटचे क्षेत्रफळ × 100
4	FAR (Floor Area Ratio)	इमारतीच्या मजल्यांचे एकूण क्षेत्रफळ / फ्लॉटचे क्षेत्रफळ
5	जमीन वापर	निवासी, व्यावसायिक, औद्योगिक, कृषी असे वर्गीकरण
6	बांधकाम परवानगी	BPMS / Auto DCR द्वारे ऑनलाईन
7	NA परवानगी सुधारणा	आता बांधकाम परवानगी हीच NA परवानगी
8	एकरकमी अधिमूल्य	1000 चौ.मी. पर्यंत 0.10%, 1001-4000 पर्यंत 0.25%, 4001 पेक्षा जास्त 0.50%
9	अकृषिक कर रद्द	10 फेब्रुवारी 2026 पासून वार्षिक अकृषिक कर रद्द
10	भूसंपादन	नगररचना विभागाचे एक महत्त्वाचे कार्य

भाग 4: सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता (Public Health & Sanitation)

सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता ही नगरपालिकांची महत्त्वाची कर्तव्ये आहेत. शहरी भागातील नागरिकांचे आरोग्य रक्षण करणे, स्वच्छता राखणे, रोगांचा प्रसार रोखणे आणि आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देणे या जबाबदाऱ्या नगरपालिका पार पाडतात. राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान (NUHM) अंतर्गत 15,000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या महाराष्ट्रातील 397 शहरांमध्ये आरोग्य सेवा पुरवल्या जातात .

1. घनकचरा व्यवस्थापन (Solid Waste Management)

1.1 व्याख्या व महत्त्व

घनकचरा व्यवस्थापन म्हणजे घरांतून, दुकानांतून, उद्योगांतून निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे वैज्ञानिक पद्धतीने संकलन, वर्गीकरण, वाहतूक, प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावणे. **स्वच्छ भारत मिशन (शहरी)** अंतर्गत हे कार्य राबविले जाते.

1.2 कचऱ्याचे प्रकार

प्रकार	वैशिष्ट्ये	उदाहरणे
ओला कचरा (Biodegradable)	सेंद्रिय, नैसर्गिक रित्या विघटन होणारा	स्वयंपाकघरातील शिल्लक, भाजीपाला साली, फळे, झाडांची पाने
सुका कचरा (Non-biodegradable)	विघटन न होणारा, पुनर्वापर करता येणारा	प्लास्टिक, काच, कागद, धातू, रबर
धोकादायक कचरा	आरोग्यास हानिकारक	बॅटरी, औषधांचे रिकामे पॅकेट, कीटकनाशके
वैद्यकीय कचरा	रुग्णालयांमधून निर्माण	सिरिंज, बँडेज, गॉझ, इंजेक्शनच्या सुया

1.3 कचरा व्यवस्थापन प्रक्रिया

टप्पा	कार्यवाही
स्रोतावर वर्गीकरण	घरगुती पातळीवर ओला व सुका कचरा वेगळा करणे
संकलन	प्रत्येक वॉर्डमध्ये स्वच्छता कर्मचारी व वाहनांद्वारे कचरा गोळा करणे
वाहतूक	कचरा संकलन केंद्रापासून प्रक्रिया केंद्रापर्यंत नेणे
प्रक्रिया	ओला कचरा खतनिर्मितीसाठी (कंपोस्ट), सुका कचरा पुनर्वापरासाठी पाठवणे
वैज्ञानिक विल्हेवाट	अवशिष्ट कचऱ्याची वैज्ञानिक पद्धतीने विल्हेवाट लावणे

1.4 प्रमुख कायदे व नियम

कायदा	तरतूद
महाराष्ट्र नगर परिषद अधिनियम, 1965	नगरपालिकेने नियमित सफाई, कचरा वाहतूक, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे कार्यक्षम ठेवणे आवश्यक
Solid Waste Management Rules, 2016	नगरपालिकेने कचरा गोळा करणे, वर्गीकरण व पुनर्वापर करणे बंधनकारक

पर्यावरण संरक्षण अधिनियम, 1986	कचरा व्यवस्थापन नियमांचे उल्लंघन केल्यास कारवाई
महाराष्ट्र नागरी स्वच्छता धोरण, 2021	प्रत्येक नगरपालिकेने Ward Sanitation Plan तयार करणे बंधनकारक

2. सीवरेज व सांडपाणी प्रक्रिया (Sewage Treatment)

2.1 सीवरेज व्यवस्था

सीवरेज म्हणजे घरांमधून निघणाऱ्या सांडपाण्याची (स्वयंपाकघर, स्नानगृह, शौचालय) वाहतूक करण्याची भूमिगत नळयोजना. यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो:

घटक	कार्य
सीवरेज लाइन	सांडपाणी गोळा करून प्रक्रिया केंद्रापर्यंत नेणाऱ्या पाईपलाइन
मॅनहोल	साफसफाई व देखभालीसाठी प्रवेश बिंदू
पंपिंग स्टेशन	सांडपाणी उंचावर नेण्यासाठी पंप
सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प (STP)	सांडपाणी शुद्ध करण्याचे केंद्र

2.2 सांडपाणी प्रक्रियेचे टप्पे

टप्पा	प्रक्रिया	उद्देश
प्राथमिक प्रक्रिया	गाळणे, अवसादन	मोठे घन पदार्थ वाळू व रेव वेगळे करणे
द्वितीयक प्रक्रिया	जैविक प्रक्रिया	सेंद्रिय पदार्थांचे विघटन करून त्यांचे स्थिरीकरण
तृतीयक प्रक्रिया	रासायनिक प्रक्रिया	सूक्ष्मजीव निर्मूलन, पाणी पुनर्वापरासाठी योग्य करणे

2.3 पाणी गुणवत्ता नियंत्रण

साथीच्या आजारांच्या नियंत्रणासाठी पाणी गुणवत्ता नियंत्रण अत्यंत महत्त्वाचे आहे :

उपाय	तपशील
ब्लिचिंग पावडर गुणवत्ता नियंत्रण	सार्वजनिक विहिरी व कूपनलिकांच्या पाण्याची नियमित तपासणी
पाणी तपासणी	जिल्हा व राज्य आरोग्य प्रयोगशाळांमार्फत नियमित पाणी तपासणी
पाईप गळती दुरुस्ती	पाणीपुरवठा पाईपमधील गळती शोधून दुरुस्ती करणे
आंतरविभागीय समन्वय	पाणीपुरवठा विभाग, ग्रामविकास आणि नागरी विकास विभागाशी समन्वय

3. रोग नियंत्रण (Disease Control)

साथीच्या रोगांचे नियंत्रण ही नगरपालिकांची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. जलजन्य, किटकजन्य आणि हवेद्वारे पसरणाऱ्या आजारांपासून नागरिकांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे .

3.1 रोगांचे प्रकार

रोग प्रकार	उदाहरणे
किटकजन्य आजार	मलेरिया, डेंग्यू, चिकनगुनिया, हिवताप, जपानी मेंदुज्वर, हत्तीरोग, प्लेग, तीव्र मेंदुज्वर, चंदीपुरा मेंदुज्वर
हवेद्वारे पसरणारे रोग	क्षयरोग, कुष्ठरोग, कांजण्या, सार्स, इन्फ्ल्यूएन्झा ए एच1 एन1, घटसर्प, डांग्या खोकला, गोवर
जलजन्य आजार	तीव्र अतिसार, कॉलरा (पटकी), काविळ, पोलिओ, लेप्टोस्पायरोसीस

3.2 रोग नियंत्रण कार्यक्रमाची उद्दिष्टे

उद्दिष्ट	तपशील
उद्रेक टाळणे	जलजन्य आजारांचे उद्रेक टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपाययोजना
लवकर निदान	आरोग्य कर्मचाऱ्यामार्फत घरोघरी सर्वेक्षण, आजारी व्यक्ती ओळखणे
त्वरित उपचार	आजारी व्यक्ती ओळखून त्वरित औषध उपचार करणे
जनजागृती	सर्वसामान्य जनतेचे आरोग्य शिक्षण

3.3 डायस नियंत्रण उपाययोजना

मलेरिया व डेंग्यूसारख्या डायसजन्य आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी खालील उपाययोजना केल्या जातात :

उपाय	तपशील
नियमित फवारणी	शहरभर नियमित फवारणी, धुर फवारणी
लार्वा नियंत्रण	तलाव, डबकी, गटारांमध्ये लार्वा नियंत्रक औषधांचा वापर
ड्राय डे मोहीम	आठवड्यातून एक दिवस घरातील सर्व पाण्याचे पात्र रिकामे करण्याची मोहीम
निरीक्षण व सर्वेक्षण	बांधकाम स्थळे, स्थिर पाण्याचे स्रोत व अस्वच्छ भागांचे नियमित निरीक्षण

3.4 प्रतिबंधात्मक उपाययोजना

उपाय	तपशील
बेड नेट वितरण	दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना मलेरिया प्रतिबंधक बेड नेट वितरण
आरोग्य तपासणी	मलेरिया संशयित रुग्णांची घरगुती तपासणी व मोफत रक्त तपासणी सेवा
जनजागृती मोहिमा	पोस्टर्स, रॅली, पथनाट्ये व संगणकीय माध्यमांद्वारे जनशिक्षण कार्यक्रम
शीघ्र प्रतिसाद कृती पथक	पावसाळी आजारांसाठी विभागनिहाय शीघ्र प्रतिसाद कृती पथक नेमणे

4. राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान (NUHM)

4.1 परिचय

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान (NUHM) हा भारत सरकारचा राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) अंतर्गत 2013 मध्ये सुरु केलेला एक प्रमुख कार्यक्रम आहे. शहरी गरीब आणि शहरी लोकसंख्येतील असुरक्षित घटकांना दर्जेदार आणि परवडणाऱ्या आरोग्य सेवांमध्ये समान प्रवेश देऊन त्यांची आरोग्य स्थिती सुधारण्याचे उद्दिष्ट आहे .

4.2 महाराष्ट्रातील कार्यपद्धती

तपशील	आकडेवारी
लागू शहरे	15,000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली 397 शहरे
समाविष्ट संस्था	1 मेट्रो सिटी, 28 महानगरपालिका, 361 नगरपालिका, 7 कॅन्टोन्मेंट बोर्ड
लाभार्थी लोकसंख्या	5.03 कोटी (एकूण राज्य लोकसंख्येच्या 45%)

4.3 आशा (मान्यता प्राप्त सामाजिक आरोग्य कार्यकर्ती)

आशा या शहरी झोपडपट्टी समुदायांना आरोग्य सुविधांशी जोडणारे महत्त्वाचे फ्रंटलाइन कामगार म्हणून काम करतात .

तपशील	माहिती
कार्यक्षेत्र	1000-2500 लाभार्थी (अंदाजे 200-500 कुटुंबे)
निश्चित प्रोत्साहन भत्ता	₹3000 प्रति महिना
राज्य प्रोत्साहन	₹10,000 प्रति महिना
कामगिरी-आधारित प्रोत्साहन	36 प्रकारच्या निर्देशकांवर

4.4 महिला आरोग्य समिती (MAS) - 2024-25

तपशील	माहिती
रचना	प्रत्येक 500 लोकसंख्येसाठी किंवा 100 कुटुंबांसाठी एक
सदस्य सचिव	आशा
प्रमुख भूमिका	समुदाय एकत्रीकरण, समुदाय निरीक्षण, आरोग्य सेवांचे संदर्भ

5. स्वच्छता सेवा (Sanitation Services)

5.1 प्रमुख कार्ये

कार्य	तपशील
रस्ते झाडणे	दैनंदिन स्वच्छता, रस्त्यांवरील घाण काढणे
नाल्यांची स्वच्छता	नाले, गटारे यांची नियमित साफसफाई
सार्वजनिक शौचालये	सार्वजनिक शौचालयांची बांधणी व देखभाल
कचरा डबे	सार्वजनिक ठिकाणी कचरा डबे उपलब्ध करून देणे
सफाई वाहने	कचरा वाहतुकीसाठी वाहने व उपकरणे

5.2 कायदेशीर जबाबदाऱ्या

कायदा	तरतूद
महाराष्ट्र नगर परिषद अधिनियम, 1965	नगरपालिकेने नियमित सफाई, कचरा वाहतूक, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे ठेवणे आवश्यक
वित्त आयोग निधी	15वा व 16वा वित्त आयोग निधीचा किमान 25% भाग स्वच्छतेसाठी वापरणे बंधनकारक

6. लक्षात ठेवायचे मुद्दे

क्रमांक	मुद्दा	तपशील
1	घनकचरा व्यवस्थापन नियम	Solid Waste Management Rules, 2016
2	स्वच्छ भारत मिशन (शहरी)	शहरी भागातील स्वच्छतेसाठी केंद्र सरकारची योजना
3	कचऱ्याचे प्रकार	ओला, सुका, धोकादायक, वैद्यकीय कचरा
4	कितकजन्य आजार	मलेरिया, डेंग्यू, चिकनगुनिया

5	जलजन्य आजार	कॉलरा, काविळ, तीव्र अतिसार
6	डास नियंत्रण उपाय	फवारणी, लार्वा नियंत्रण, ड्राय डे मोहीम
7	राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान	2013 मध्ये सुरू, शहरी गरिबांसाठी आरोग्य सेवा
8	आशा कार्यकर्ती	₹3000 निश्चित भत्ता + ₹10,000 राज्य प्रोत्साहन + कामगिरी प्रोत्साहन
9	पाणी गुणवत्ता नियंत्रण	जिल्हा व राज्य प्रयोगशाळांमार्फत पाणी तपासणी
10	वित्त आयोग निधी	स्वच्छतेसाठी 25% निधी वापरणे बंधनकारक

भाग 5: सार्वजनिक कल्याण (Public Welfare)

सार्वजनिक कल्याण ही नगरपालिकांची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे, मूलभूत सुविधा पुरवणे, शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, रस्ते दिवे यासारख्या सेवा उपलब्ध करून देणे यांचा समावेश सार्वजनिक कल्याणामध्ये होतो. 74 व्या घटनादुरुस्तीच्या 12 व्या परिशिष्टात नगरपालिकांची अनेक कल्याणकारी कार्ये नमूद केली आहेत.

1. शिक्षण (Education)

1.1 नगरपालिकांची शैक्षणिक जबाबदारी

नगरपालिका अधिनियम 1965 नुसार, प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी नगरपालिकांवर आहे. 12 व्या परिशिष्टात शैक्षणिक सुविधांचा समावेश करण्यात आला आहे.

शैक्षणिक स्तर	जबाबदारी
प्राथमिक शिक्षण (इयत्ता 1-4)	नगरपालिका शाळा चालवणे, शिक्षक नेमणूक, पाठ्यपुस्तक वाटप
माध्यमिक शिक्षण (इयत्ता 5-10)	नगरपालिका माध्यमिक शाळा, अनुदानित शाळांना मदत
उच्च माध्यमिक	कनिष्ठ महाविद्यालये (काही ठिकाणी)

1.2 शैक्षणिक सुविधा

सुविधा	तपशील
शाळा इमारत	पक्की इमारत, पुरेशी वर्गखोल्या
शौचालये	मुला-मुलींसाठी स्वतंत्र शौचालये

पिण्याचे पाणी	शुद्ध पाण्याची व्यवस्था
खेळाचे मैदान	क्रीडांगण, खेळाचे साहित्य
ग्रंथालय	शाळेत ग्रंथालय सुविधा
प्रयोगशाळा	विज्ञान प्रयोगशाळा (माध्यमिक स्तरावर)

1.3 शैक्षणिक योजना

योजना	तपशील
सर्व शिक्षा अभियान	सर्व मुलांना शिक्षणाची संधी
मिड-डे मील योजना	शाळकरी मुलांना पौष्टिक आहार
मोफत पाठ्यपुस्तके	विद्यार्थ्यांना मोफत पाठ्यपुस्तके
शिष्यवृत्ती	मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती
गणवेश वाटप	शाळकरी मुलांना मोफत गणवेश

1.4 आकडेवारी (नमुना)

बाब	तपशील
नगरपालिका शाळांची संख्या	प्रत्येक नगरपालिकेनुसार बदलते
विद्यार्थी संख्या	स्थानिक लोकसंख्येनुसार
शिक्षक संख्या	विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण 30:1 च्या आसपास
शिक्षणावरील खर्च	एकूण नगरपालिका अंदाजपत्रकाच्या 10-15%

2. सार्वजनिक आरोग्य (Public Health)

2.1 आरोग्य सुविधा

नगरपालिका क्षेत्रातील नागरिकांना प्राथमिक आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देणे ही नगरपालिकेची जबाबदारी आहे.

सुविधा प्रकार	तपशील
प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	लहान वैद्यकीय सुविधा, प्राथमिक उपचार
नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (UPHC)	राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानांतर्गत
दवाखाने	सार्वजनिक दवाखाने, मोफत औषधे
प्रसूती गृहे	गरोदर मातांसाठी सुविधा
बाल आरोग्य केंद्रे	बालकांसाठी लसीकरण, आरोग्य तपासणी

2.2 आरोग्य कार्यक्रम

कार्यक्रम	तपशील
लसीकरण मोहीम	बालकांचे नियमित लसीकरण
माता-बाल कल्याण	गरोदर मातांसाठी पोषण आहार,

कार्यक्रम	तपासणी
राष्ट्रीय आरोग्य अभियान	विविध आजारांवर नियंत्रण (क्षयरोग, मलेरिया, कुष्ठरोग)
आरोग्य जनजागृती	आरोग्य शिबिरे, जनजागृती मोहिमा

2.3 औषधे व उपचार

सुविधा	तपशील
मोफत औषधे	प्राथमिक आरोग्य केंद्रांवर मोफत औषधे
मोफत तपासणी	रक्त, मूत्र, क्षयरोग तपासणी
संदर्भ सेवा	गंभीर रुग्णांना जिल्हा रुग्णालयात पाठवणे
आपत्कालीन सेवा	108 रुग्णवाहिका सेवा

3. पाणी पुरवठा (Water Supply)

3.1 महत्त्व

स्वच्छ व शुद्ध पाण्याचा पुरवठा ही नगरपालिकांची मूलभूत जबाबदारी आहे. पिण्याचे पाणी, स्वयंपाकासाठी पाणी, स्नानासाठी पाणी याची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. 12 व्या परिशिष्टात पाणीपुरवठ्याचा समावेश आहे.

3.2 पाणीपुरवठा प्रक्रिया

टप्पा	कार्यवाही
स्रोत शोध	नदी, विहीर, बोअरवेल, धरण यांची निवड
पाणी शुद्धीकरण	जलशुद्धीकरण केंद्रात पाणी शुद्ध करणे
साठवणूक	पाण्याच्या टाक्या, उंच साठवण टाक्या (ESR)
वितरण	पाईपलाइनद्वारे घरोघर पाणी पोहोचवणे
देखभाल	पाईपलाइन, टाक्या यांची देखभाल

3.3 पाणीपुरवठा पद्धती

पद्धत	तपशील
घरोघर कनेक्शन	प्रत्येक घराला स्वतंत्र पाणी कनेक्शन
सार्वजनिक नळ	सार्वजनिक ठिकाणी नळ उपलब्ध करून देणे
टँकरद्वारे पाणीपुरवठा	पाणीटंचाई असलेल्या भागात टँकरद्वारे पाणी
अनियमित पुरवठा	ठराविक वेळेत पाणीपुरवठा (सकाळ-सायंकाळ)

3.4 पाणी दर आकारणी

ग्राहक प्रकार	दर (नमुना)
घरगुती वापर	₹100-500 प्रति महिना (पाणीमापकानुसार)
व्यावसायिक वापर	₹500-2000 प्रति महिना
औद्योगिक वापर	₹2000-10000 प्रति महिना
सार्वजनिक नळ	मोफत (मर्यादित वापर)

3.5 पाणी गुणवत्ता नियंत्रण

उपाय	तपशील
नियमित तपासणी	प्रयोगशाळेत पाण्याचे नमुने तपासणे
क्लोरीनीकरण	पाण्यात क्लोरीन मिसळून जंतुनाशन
पीएच मूल्य तपासणी	पाण्याचे पीएच मूल्य 6.5-8.5 दरम्यान राखणे
गाळणी प्रक्रिया	जलशुद्धीकरण केंद्रात पाणी गाळणे

4. रस्ता दिवे (Street Lighting)

4.1 महत्त्व

रस्ते, चौक, सार्वजनिक ठिकाणी प्रकाशयोजना करणे ही नगरपालिकांची जबाबदारी आहे. यामुळे रात्रीच्या वेळी सुरक्षितता वाढते, अपघात कमी होतात व नागरिकांना सोयीचे होते. 12 व्या परिशिष्टात रस्ता दिव्यांचा समावेश आहे.

4.2 प्रकाशयोजनेचे प्रकार

प्रकार	वैशिष्ट्ये
पारंपरिक दिवे	ट्यूबलाइट, बल्ब, पारा बाष्प दिवे
एलईडी दिवे	ऊर्जा बचत, दीर्घायुषी, तेजस्वी प्रकाश
सौर दिवे	सौरऊर्जेवर चालणारे, पर्यावरणपूरक
स्मार्ट दिवे	स्वयंचालित, गती संवेदक, दूरस्थ नियंत्रण

4.3 देखभाल व व्यवस्थापन

कार्य	तपशील
नियमित तपासणी	दिवे बंद आहेत का तपासणे
बल्ब बदलणे	खराब झालेले बल्ब त्वरित बदलणे
वीज वितरण	नवीन दिवे बसवणे, लाइन विस्तार
तक्रार निवारण	नागरिकांच्या तक्रारी सोडवणे

4.4 स्मार्ट सिटी अंतर्गत प्रकाशयोजना

वैशिष्ट्य	तपशील
एलईडी रूपांतरण	पारंपरिक दिव्यांचे एलईडीमध्ये रूपांतरण
सौर दिवे	सार्वजनिक उद्याने, उपनगरी भागात सौर दिवे
सीसीटीव्ही कॅमेरे	प्रकाशयोजनेसोबत सीसीटीव्ही कॅमेरे
ऊर्जा बचत	30-50% ऊर्जा बचत

5. सामुदायिक विकास प्रकल्प (Community Development Projects)

5.1 उद्याने व मैदाने

सुविधा	तपशील
सार्वजनिक उद्याने	फुलझाडे, बसण्याची व्यवस्था, चालण्याचे मार्ग

बाल उद्याने	लहान मुलांसाठी झोपाळे, घसरगुंडी
क्रीडांगणे	खेळाची मैदाने, टेनिस कोर्ट, बास्केटबॉल कोर्ट
व्यायामशाळा	सार्वजनिक व्यायामशाळा, योगा केंद्रे

5.2 सार्वजनिक सभागृहे

सुविधा	तपशील
नगर सभागृह	सांस्कृतिक कार्यक्रम, सभा, नाटके
सामाजिक केंद्रे	समाज मंदिरे, बहुउद्देशीय हॉल
वाचनालये	सार्वजनिक वाचनालये, ग्रंथालये
सांस्कृतिक केंद्रे	कला प्रदर्शन, सांस्कृतिक कार्यक्रम

5.3 बाजारपेठ व व्यवसायिक सुविधा

सुविधा	तपशील
नगरपालिका बाजार	भाजीपाला बाजार, मासळी बाजार
व्यावसायिक संकुले	दुकाने, कार्यालये यांचे संकुल
व्यवसायिक केंद्रे	हस्तकला उत्पादन केंद्रे
फूड कोर्ट	खाद्यपदार्थ विक्री केंद्रे

5.4 वृद्ध व दिव्यांगांसाठी सुविधा

सुविधा	तपशील
वृद्धाश्रम	वृद्ध नागरिकांसाठी निवास व देखभाल
दिव्यांग सुविधा	दिव्यांगांसाठी रॅम्प, विशेष शौचालये
पेन्शन योजना	वृद्ध, दिव्यांग, विधवा पेन्शन
वैद्यकीय मदत	मोफत वैद्यकीय तपासणी शिबिरे

6. 12 व्या परिशिष्टातील कल्याणकारी कार्ये

क्रमांक	कार्य	संबंधित विभाग
1	शहरी वनीकरण	उद्याने विभाग
2	दुर्बल घटकांचे संरक्षण	समाज कल्याण विभाग
3	शहरी गरिबी निर्मूलन	नगरपालिका प्रशासन
4	शहरी सुविधा	उद्याने, मैदाने विभाग
5	सांस्कृतिक व शैक्षणिक सुविधा	ग्रंथालये, संग्रहालये विभाग
6	सार्वजनिक आरोग्य	आरोग्य विभाग
7	पाणीपुरवठा	पाणीपुरवठा विभाग
8	रस्ते व पूल	बांधकाम विभाग

7. लक्षात ठेवायचे मुद्दे

क्रमांक	मुद्दा	तपशील
1	शिक्षण	प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा, मिड-डे मील योजना
2	सार्वजनिक आरोग्य	UPHC, दवाखाने, लसीकरण, माता-बाल कल्याण

3	पाणी पुरवठा	घरोघर कनेक्शन, सार्वजनिक नळ, पाणी शुद्धीकरण
4	रस्ता दिवे	एलईडी दिवे, सौर दिवे, स्मार्ट प्रकाशयोजना
5	उद्याने व मैदाने	सार्वजनिक उद्याने, क्रीडांगणे, बाल उद्याने
6	सार्वजनिक सभागृहे	नगर सभागृह, सामाजिक केंद्रे, वाचनालये
7	बाजारपेठा	नगरपालिका बाजार, व्यावसायिक संकुले
8	समाज कल्याण	वृद्धाश्रम, पेन्शन योजना, दिव्यांग सुविधा

भाग 6: कराधान व वित्त (Taxation & Finance)

कराधान व वित्त व्यवस्थापन ही नगरपालिकांच्या सर्वात महत्त्वाच्या कार्यापैकी एक आहे. नगरपालिकेला आपली विविध कार्ये पार पाडण्यासाठी, विकास प्रकल्प राबविण्यासाठी आणि नागरिकांना सेवा पुरविण्यासाठी महसूलाची (उत्पन्नाची) आवश्यकता असते. हा महसूल प्रामुख्याने करांद्वारे (Taxes) गोळा केला जातो. योग्य आर्थिक नियोजन, अंदाजपत्रक तयार करणे, लेखा व्यवस्थापन व लेखापरीक्षण यामुळे नगरपालिकेचे आर्थिक आरोग्य चांगले राहते व पारदर्शकता येते.

1. मालमत्ता कर आकारणी (Property Tax Assessment)

1.1 व्याख्या व महत्त्व

मालमत्ता कर हा नगरपालिकांच्या उत्पन्नाचा (महसूलाचा) सर्वात मोठा स्रोत आहे. शहरातील घरे, दुकाने, कार्यालये, कारखाने या सर्व स्थावर मिळकतींवर (इमारतींवर) हा कर आकारला जातो. हा कर नियमितपणे भरावा लागतो व त्यातून मिळालेला महसूल नगरपालिकेच्या विविध विकास कामांवर व देखभालीवर खर्च केला जातो.

लक्षात ठेवायचे मुद्दे	तपशील
मुख्य कायदा	महाराष्ट्र नगरपरिषद अधिनियम, 1965 (प्रकरण 8)
देय तारखा	प्रत्येक वर्षी 1 एप्रिल व 1 ऑक्टोबर याप्रमाणे दर सहामाही हप्त्यांनी आगाऊ देय
उशीरा भरल्यास शास्ती	मुदतीनंतर प्रत्येक महिन्यासाठी 2% इतकी शास्ती (दंड)

1.2 मालमत्ता कराचे घटक

मालमत्ता कर ठरवताना खालील बाबी विचारात घेतल्या जातात:

घटक	स्पष्टीकरण
मालमत्तेचे स्थान	प्रमुख रस्त्याजवळ, व्यावसायिक भागातील मालमत्तांवर अधिक दर
बांधकामाचा प्रकार	पक्के बांधकाम, कच्चे बांधकाम, झोपडी
वापराचा प्रकार	निवासी, व्यावसायिक, औद्योगिक, सार्वजनिक
बांधकामाचे क्षेत्रफळ	चौरस फूट/मीटरमध्ये क्षेत्रफळ
बांधकामाचे वय	जुन्या इमारतींना काही सवलत
मालमत्तेचे बाजारमूल्य	सरकार निर्धारित बाजारमूल्य

1.3 मालमत्ता कर आकारणी प्रक्रिया

टप्पा	कार्यवाही
मालमत्ता सर्वेक्षण	नगरपालिका क्षेत्रातील सर्व मालमत्तांचे सर्वेक्षण करणे
मालमत्ता वर्गीकरण	मालमत्तेचे निवासी/व्यावसायिक इ. वर्गीकरण करणे
मूल्यांकन	मालमत्तेचे वार्षिक भाडेमूल्य (Annual Rental Value) किंवा बाजारमूल्य ठरवणे
कर निर्धारण	ठराविक दराने कर निश्चित करणे
बिल निर्मिती	दर सहामाहीला कर बिल तयार करणे
बिल वितरण	मालकांना कर बिल पोहोचवणे
कर संकलन	ऑनलाइन/ऑफलाइन पद्धतीने कर वसूल करणे

1.4 ऑनलाइन कर भरणा प्रणाली

सध्या बहुतेक नगरपालिकांनी ऑनलाइन कर भरणा प्रणाली सुरु केली आहे. नागरिक खालील पद्धतीने ऑनलाइन कर भरू शकतात :

पद्धत	तपशील
नगरपालिका संकेतस्थळ	नगरपालिकेच्या अधिकृत संकेतस्थळावर कर भरणा
नगर एमसेवा मोबाईल ॲप	मोबाईल ॲपद्वारे कर भरणा
नेटबँकिंग	ऑनलाइन बँकिंगद्वारे भरणा
डेबिट/क्रेडिट कार्ड	कार्डद्वारे भरणा
यूपीआय	गूगल पे, फोनपे, पेटीएम इ. द्वारे भरणा

ऑनलाइन भरणा केल्यानंतर मोबाईल क्रमांकावर यशस्वी भरण्याचा संदेश येतो आणि नोंदणीकृत ईमेल आयडीवर पावती पाठविली जाते.

1.5 मालमत्ता कर न भरल्यास कारवाई

मालमत्ता कर वेळेवर न भरल्यास खालील कारवाई केली जाते :

कारवाई	तपशील
शास्ती व्याज	मुदतीनंतर प्रत्येक महिन्यासाठी 2% दराने शास्ती आकारणी
दंड	ठराविक कालावधीनंतर अतिरिक्त दंड
वारंट/जप्ती	कर थकबाकी वसुलीसाठी मालमत्ता जप्तीची कारवाई
अपील	कर बिलावर अपील करण्यासाठी 100% कर रक्कम जमा करणे बंधनकारक

1.6 मालमत्ता कर नोंदवही उतारा (Property Tax Register Extract)

मालमत्ता कर नोंदवही उतारा हा नगरपालिकेकडून जारी करण्यात येणारा अधिकृत दस्तऐवज आहे, ज्यामध्ये मालमत्तेचा मालक, ठिकाण आणि कर आकारणीची माहिती दिलेली असते. हा उतारा खालील कारणांसाठी महत्त्वाचा पुरावा ठरतो :

उपयोग	तपशील
मालमत्ता हस्तांतरण	मालमत्ता विकताना किंवा वारसा हक्काने घेताना
नावे फेरफार (Mutation)	मालकी हस्तांतरित झाल्यावर नावे बदल करताना
कर्ज अर्ज	बँकेतून कर्ज घेताना
कायदेशीर कारणे	न्यायालयीन व्यवहारात पुरावा म्हणून

2. नगरपालिका अंदाजपत्रक (Municipal Budget)

2.1 व्याख्या व महत्त्व

नगरपालिका अंदाजपत्रक हे एका आर्थिक वर्षातील (1 एप्रिल ते 31 मार्च) नियोजित उत्पन्न (महसूल) व खर्च यांचा तपशीलवार आराखडा असतो. हे अंदाजपत्रक नगरसभेमध्ये मंजूर केले जाते व त्यानुसारच खर्च केला जातो.

बाब	तपशील
कालावधी	1 एप्रिल ते 31 मार्च
तयार करणारा विभाग	नगरपालिका प्रशासन (मुख्याधिकारी)
मंजूर करणारी संस्था	नगरसभा (नगरसेवक)
मुख्य उद्देश	आर्थिक नियोजन, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व

2.2 अंदाजपत्रकाचे प्रकार

प्रकार	तपशील
महसूल अंदाजपत्रक	नियमित उत्पन्न व खर्च (पगार, देखभाल, दुरुस्ती)
भांडवली अंदाजपत्रक	विकास कामे, बांधकामे, मोठे प्रकल्प
अतिरिक्त अंदाजपत्रक	वर्षात अतिरिक्त निधीची आवश्यकता भासल्यास

2.3 अंदाजपत्रक तयार करण्याची प्रक्रिया

टप्पा	कार्यवाही
मार्गदर्शक सूचना	संचालनालयाकडून अंदाजपत्रक तयार करण्याच्या सूचना
विभागीय अंदाज	सर्व विभाग (आरोग्य, बांधकाम, शिक्षण) आपापल्या गरजांचे अंदाज सादर करतात
अंदाज एकत्रीकरण	सर्व विभागीय अंदाज एकत्र करणे
मसुदा अंदाजपत्रक	प्रारूप अंदाजपत्रक तयार करणे
स्थायी समिती मंजूरी	स्थायी समितीकडे अंदाजपत्रक सादर करणे
नगरसभा मंजूरी	नगरसभेत अंदाजपत्रक मांडणे व मंजूर करणे
शासन मंजूरी	मंजूर अंदाजपत्रक संचालनालयास सादर करणे

2.4 अंदाजपत्रकातील अडचणी

नगरपालिकांच्या अंदाजपत्रकात खालील प्रकारच्या अडचणी आढळतात :

अडचण	स्पष्टीकरण
मंजूर कामे अर्धवट	अंदाजपत्रकात मंजूर झालेली कामे वेळेवर न होणे
निधीचा अपव्यय	मंजूर निधी वेळेत खर्च न होणे
ठेकेदारांची बिले थकबाकी	ठेकेदारांना वेळेवर बिले न मिळाल्याने कामे थांबणे
निधी लॅप्स	वर्षाखेर न खर्च झालेला निधी लॅप्स होणे
अंदाजपत्रकातील तरतूद व प्रत्यक्ष खर्च यातील तफावत	नियोजित खर्च व प्रत्यक्ष खर्च यात मोठी तफावत

3. लेखापरीक्षण (Auditing)

3.1 व्याख्या व महत्त्व

लेखापरीक्षण (ऑडिट) म्हणजे नगरपालिकेच्या आर्थिक व्यवहारांची, लेख्यांची पडताळणी करणे. यामुळे आर्थिक शिस्त, पारदर्शकता व उत्तरदायित्व राखले जाते. हे सुनिश्चित करते की सरकारी निधीचा योग्य व हेतूसाठी वापर झाला आहे.

बाब	तपशील
मुख्य कायदा	CAG (कर्तव्य, शक्ती व सेवा शर्ती) अधिनियम, 1971
संबंधित कलमे	धारा 13, 16, 19(1), 20(1)

3.2 लेखापरीक्षणाचे प्रकार

प्रकार	तपशील
बाह्य लेखापरीक्षण	CAG कार्यालयामार्फत केले जाणारे लेखापरीक्षण
अंतर्गत लेखापरीक्षण	नगरपालिकेच्या अंतर्गत लेखापरीक्षण विभागामार्फत
नियमित लेखापरीक्षण	दरवर्षी केले जाणारे नियमित लेखापरीक्षण
आकस्मिक लेखापरीक्षण	संशय आल्यास अचानक केले जाणारे लेखापरीक्षण

3.3 लेखापरीक्षण प्रक्रिया

टप्पा	कार्यवाही
लेखापरीक्षा योजना	वार्षिक लेखापरीक्षा योजना (एएपी) तयार करणे
जोखीम मूल्यांकन	व्यय, राजस्व, कर्मचारी संख्या यांच्या आधारे जोखीम पॅरामीटर्सची समीक्षा
लेखापरीक्षा निष्पादन	संबंधित अभिलेख व दस्तऐवजांची मागणी व पडताळणी
बाह्य लेखापरीक्षा निरीक्षण अहवाल (EA)	लेखापरीक्षित इकाईला निरीक्षण अहवाल जारी करणे
प्रबंधन पत्र	महत्त्वाच्या अनियमिततांबाबत मसुदा प्रबंधन पत्र जारी करणे
अहवाल	लेखापरीक्षणातील महत्त्वाच्या बाबींचा अहवाल शासनाला सादर करणे

3.4 लेखापरीक्षण निरीक्षण

लेखापरीक्षणात खालील बाबी तपासल्या जातात:

तपासणी बाब	तपशील
लेख्यांची पडताळणी	सर्व लेखे योग्यरीत्या ठेवले आहेत का?
खर्चाची वैधता	खर्च नियमानुसार व हेतूसाठी केला आहे का?
महसूल वसुली	सर्व कर व इतर महसूल योग्यरीत्या वसूल केला आहे का?
नियमांचे पालन	आर्थिक नियम व शासन निर्णय यांचे पालन झाले आहे का?
अनियमितता	कोणतीही आर्थिक अनियमितता आढळून आली आहे का?

4. लेखा व्यवस्थापन (Accounting)

4.1 व्याख्या व महत्त्व

लेखा व्यवस्थापन म्हणजे नगरपालिकेच्या सर्व आर्थिक व्यवहारांची (उत्पन्न व खर्च) पद्धतशीर नोंद ठेवणे. योग्य लेखा व्यवस्थापनामुळे आर्थिक स्थितीचे योग्य चित्र मिळते व निर्णय घेण्यास मदत होते.

4.2 लेखा पद्धती

पद्धत	तपशील
उत्पन्न-खर्च पद्धत	प्रत्यक्ष उत्पन्न व खर्च यांची नोंद
जमा-खर्च पद्धत	जमा झालेले उत्पन्न व झालेला खर्च यांची नोंद

4.3 लेख्यांचे प्रकार

लेखा प्रकार	तपशील
रोख पुस्तक (Cash Book)	रोख व्यवहारांची नोंद
मासिक लेखा	मासिक उत्पन्न-खर्चाची नोंद
वार्षिक लेखा	वार्षिक उत्पन्न-खर्चाचा ताळेबंद
ताळेबंद (Balance Sheet)	संपत्ती व दायित्वे यांचा तपशील
उत्पन्न विवरण (Income Statement)	वर्षभरातील उत्पन्न-खर्चाचा तपशील

4.4 लेखा व्यवस्थापनाची तत्वे

तत्त्व	स्पष्टीकरण
पारदर्शकता	सर्व व्यवहार पारदर्शक असावेत
सत्यता	लेखे खरे व सत्य असावेत
नियमितता	व्यवहारांची नियमित नोंद करावी
पडताळणी	वेळोवेळी लेख्यांची पडताळणी करावी
अहवाल	नियमित आर्थिक अहवाल सादर करावेत

5. लक्षात ठेवायचे मुद्दे

क्रमांक	मुद्दा	तपशील
1	मालमत्ता कराची देय तारखा	1 एप्रिल व 1 ऑक्टोबर (सहामाही)
2	उशीरा भरल्यास शास्ती	दर महिन्याला 2%
3	अपीलासाठी अट	100% कर रक्कम जमा करणे बंधनकारक
4	मालमत्ता कर नोंदवही उतारा	मालमत्ता हस्तांतरण, नावे फेरफार, कर्ज अर्जासाठी आवश्यक

5	ऑनलाइन भरणा पद्धती	नगर एमसेवा ॲप, नेटबँकिंग, कार्ड, यूपीआय
6	अंदाजपत्रकाचा कालावधी	1 एप्रिल ते 31 मार्च
7	अंदाजपत्रक मंजूर करणारी संस्था	नगरसभा
8	लेखापरीक्षणाचा मुख्य कायदा	CAG अधिनियम, 1971
9	बाह्य लेखापरीक्षण	CAG कार्यालयामार्फत
10	लेखापरीक्षा अहवाल	EAIR (बाह्य लेखापरीक्षा निरीक्षण अहवाल)

